

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	Революции и еволюции – политически, икономически, технологични, културни и социални измерения на „прогреса“ Revolutions and evolutions – political, economic, technological, cultural and social dimensions of “progress”
Том / година Volume / year	II / 2023
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Гл. ас. д-р Боян Жеков Assist. Prof Boyan Zhekov, PhD
Институция Affiliation	Военна академия „Георги Стойков Раковски“ Rakovski National Defence College
Заглавие Title	МОЖЕШЕ ЛИ РЕВОЛЮЦИОННАТА ПРОМЯНА НА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. ДА СЕ СЛУЧИ В ГРАД ПЛЕВЕН? ПРЕГЛЕД НА НАЙ-ВАЖНИТЕ ИЗВОРИ COULD THE REVOLUTIONARY CHANGE OF 9 SEPTEMBER 1944 HAVE HAPPENED IN THE CITY OF PLEVEN? AN OVERVIEW OF THE MOST IMPORTANT HISTORICAL SOURCES
Страници Pages	296–306
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-2-296/

МОЖЕШЕ ЛИ РЕВОЛЮЦИОННАТА ПРОМЯНА НА 9 СЕПТЕМВРИ 1944 Г. ДА СЕ СЛУЧИ В ГРАД ПЛЕВЕН? ПРЕГЛЕД НА НАЙ-ВАЖНИТЕ ИЗВОРИ

Гл. ас. д-р Боян Жеков

Военна академия „Георги Стойков Раковски“

Резюме: Революционната промяна на 9 септември 1944 г., без съмнение, е едно от най-важните събития в българската история през XX в. Противно на огромното ѝ значение, за нея съществуват много малко автентични свидетелства. Все пак от обзора на най-важните извори, предимно с мемоарен характер, може да се потърси отговор на въпроса дали е можело тя да се случи в град Плевен.

Ключови думи: революционна промяна, град Плевен, исторически, извори

В историческата наука се среща практиката за определяне на вековете като „дълги“ и „къси“. Например френският историк Фернан Бродел пише за „дългия“ XVI в., имайки предвид периода между 1450 и 1640 г.¹ Някои автори използват прилагателното име „дълъг“ и за XVIII, и за XIX столетие². От друга страна, Ерик Хобсбом квалифицира XX в. като „къс“, разполагайки го в промеждутъка от избухването на Първата световна война през 1914 г. до завършека на Студената война през 1991 г.³

Противно на мнението на Ерик Хобсбом, българският XX в. може условно да бъде определен като „дълъг“. Началото му трябва да се постави при възстановяването на българската държавност през 1878 – 1879 г., а неговият край – през 1989 г., когато започват процесите по демократизация на страната. Своеобразен вододел на този „дълъг“ XX в. безсъмнено е революционната промяна в България на 9 септември 1944 г. Никак не е случаен фактът, че в национална анкета, проведена

¹ Бродел, Фернан. Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II. Книга първа. София: Изток-Запад, 2017.

² За „дългия“ XVIII век вж. например Baines, Paul. The Long 18th Century. London: Bloomsbury Academic, 2004; O’Gorman, Frank. The Long Eighteenth Century. British Political and Social History 1688 – 1832. London: Bloomsbury Academic, 1997, а относно „дългия“ XIX век – Blackbourn, David. The Long Nineteenth Century. A History of Germany, 1780 – 1918. New York: Oxford University Press, 1998; Getz, Trevor. The Long Nineteenth Century 1750 – 1914. Crucible of Modernity. London: Bloomsbury Academic, 2018.

³ Hobsbawm, E. Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914 – 1991. London: Michael Joseph, 1994.

през 2010 г., именно тя печели приза на зрителите на Българската национална телевизия (БНТ) за най-значимо събитие в историческото развитие на държавата в изминалото столетие⁴.

***

В 2:00 часа на 9 септември 1944 г. Учебната рота на Военното на Негово Величество училище (ВНВУ), водена от капитан Веселин Вълков, овладява Централния телеграф и Централната поща в столицата София. С няколко минути забавяне един от нейните взводове начело с поручик Сава Цанев поставя под контрол номераторите на Телефонната централа, изместени в подземния етаж на Българската народна банка (БНБ) поради англо-американските бомбардировки над града. „За подалечна охрана“ на периметъра капитан Вълков „назначава патрули“ на три столични площада – „Славейков“, „Света Неделя“ и този пред зданието на БНБ. Десет-петнадесет минути след 2:00 часа командваната от капитан Борис Матеев инженерно-щурмова дружина на Първи армейски инженерен полк изгражда пръстен около Министерството на войната. Завземането на самата сграда се осъществява от прожекторната група на Първи противовъздушен артилерийски полк, водена от капитан Димитър Попов. Нейният достъп до зданието е осигурен от офицери, привлечени към делото на Отечествения фронт (ОФ) и събрали се във Военното министерство вечерта на 8 септември 1944 г., сред които изпъкват капитаните Петър Илиев и Димитър Томов. Впоследствие в района на ведомството заемат позиции пристигналата от софийското село Говедарци противовъздушна возима батарея начело с подпоручик Любен Ванков и танкове от Бронирания полк на Брониранията бригада, преминаваща по това време през столицата, за да стигне до западната граница на Царство България. Междувременно капитан Матеев с група войници установява контрол върху Софийското военно комендантство. Чак на сутринта част от пионерно-щурмовата дружина към Главното командване, водена от подпоручик Александър Заговор, овладява железопътните гари в столицата⁵.

Наред с действащите офицери, в акцията вземат участие някои офицери от запаса, поставили се в услуга на ОФ. Без да имат ръководни функции, те са прикрепени към различните военни части и подразделения. Между тях са Тодор Тошев, Крум Лекарски, Стоян Трендафилов, Владимир Стойчев, Петър Станев, Кирил Станчев. Всички те са бивши дейци на Военния съюз, уволнени от редовете на Българската армия в

⁴ Баева, Искра. Как се стигна до 9 септември 1944 г. // В: Среци с историята. Сборник с материали от научни форуми. Стара Загора: Лаген, 2020, с. 51.

⁵ Везенков, Александър. 9 септември 1944 г. София: Сиела, 2014, с. 203–208; Ташев, Ташо. Още за участието на войскове части и поделения при нанасяне на главния удар в София на 8 срещу 9 септември 1944 г. // Известия на Националния военноисторически музей, том VI, 1984, с. 47–52.

средата на 30-те години на XX в.⁶. В удара участва и едно цивилно лице – членът на Българската работническа партия (БРП) Петър Вранчев. В 6:25 часа на 9 септември 1944 г., след като е осигурен успехът на акцията, по Радио София е обявено, че начело на страната застава правителство на Отечествения фронт с министър-председател Кимон Георгиев.

Кога започва подготовката за акцията?

Зад деветосептемврийския среднощен удар в столицата стоят съвсем кратки приготовления. Кога започват те, е трудно да се прецени с абсолютна точност⁷. При обзора на различните исторически извори обаче се откроява един значим въпрос – дали стартът е даден преди Яш-Кишиневската операция на Втори и Трети украински фронт, започнала на 20 август 1944 г., и свързаната с нея капитулация на Румъния три дни по-късно.

Тодор Тошев например твърди в своите спомени, че „към средата“ на август 1944 г. „се започнаха подготвителните работи за действия по овладяването на София“⁸. Неговата версия се потвърждава от капитан Димитър Попов, който разказва: „[...] Към средата на август 1944 г. проведохме едно съвещание в квартирата на капитан Антон Цанев на ул. „Тракия“. На това съвещание разгледахме въпросите по плана за действията. Присъствуваха Петър Вранчев, Тодор Тошев и други другари, които не помня“⁹. В запазена „Кратка история на Военния съюз“ от Крум Лекарски се споменава, че през август 1944 г. „възможностите за една успешна акция се бяха отново увеличили“. Авторът допълва: „[...] Пристъпи се тогава и към разработването и на един конкретен план“. От неговото изложение се разбира, че това се случва, преди съветските войски да подновят своето настъпление в Румъния на 20 август 1944 г., защото: „[...] Едва що бе изготвен теоретично плана и начена офанзи-

⁶ Военноисторическа библиотека на Военна академия „Георги Стойков Раковски“ (ВИБ на ВА), колекция П, № 877/III – Царска заповед № 50 от 2 октомври 1935 г.; Царска заповед № 59 от 18 октомври 1935 г. Вж. допълнително Николов, Румен. 19 май и разколът сред българското офицерство. // Военноисторически сборник, 2018, № 2, с. 142 – 152.

⁷ Така Александър Везенков посочва съвсем неопределено, че „тази акция се обмисляла поне десетина дни, а може би дори повече“. – Везенков, Александър. 9 септември..., с. 193.

⁸ ВИБ на ВА, колекция III, № 535, л. 16. Спомените на Тодор Тошев са налични и в Централен държавен архив (ЦДА), спомен 1925Б. С незначителни съкращения те са публикувани в Тошев, Тодор. Бележки за подготовката и провеждането на Деветосептемврийското въстание в София. // Във: В навечерието на шурма. София: Военно издателство, 1990, с. 69 – 82.

⁹ ЦДА, спомен 2233Б, л. 54. С редакции, макар и не особено съществени, тези спомени за обнародвани в Попов, Димитър. Страници от революционната дейност на младши офицер от царската войска. // Известия на Института по история на БКП, том 34, 1976, с. 357 – 382. От Димитър Попов е останала и по-кратка версия на неговите мемоари, налична в ЦДА, спомен 1557Б и публикувана в Попов, Димитър. Действията в София на 9 септември 1944 г. // Във: В навечерието на шурма..., с. 96 – 110.

вата на Червената армия към фронта Яш – Кишинев“¹⁰.

По-различна версия застъпват други съвременници. От внимателния прочит на мемоарите на Стоян Трендафилов, макар да липсва времеви ориентир, личи, че началото на подготовката за завземането на властта е било поставено, след като в резултат от съветското настъпление в Румъния е възникнало „новото военно положение“¹¹. Вероятно не е случайно, че видният деец на БРП Добри Терпешев започва своя разказ за събитията, свързани с 9 септември 1944 г., със следното изречение: „[...] След капитулацията на Румъния на 23 август 1944 год. настъпва объркване в лагера на фашистите, а радост и увереност в редовете на Отечествения фронт“¹².

Разминаването отлично изпъква при бдителното проучване на спомените на Петър Илиев. В свои мемоари, излезли от печат през 1957 г., той описва проведено „заседание“ на Главния щаб (ГЩ) на Народно-освободителната въстаническа армия (НОВА) „в средата на август 1944 г.“, на което е бил разгледан „въпросът за съотношението на силите във връзка с подготовката на въстанието“. Но в далеч по-подробните си спомени, озаглавени „В леговището на вълците“, Петър Илиев вече датира срещата „в края на август“ 1944 г. В трети вариант на спомените на Петър Илиев, публикуван през 1990 г., отново се твърди, че заседанието се е състояло „в средата на август 1944 г.“¹³.

Когато се коментира темата за началото на подготовката за деветосептемврийския удар, трябва задължително да се имат предвид два момента. Първо, както един от най-добрите познавачи на мемоарната литература за 9 септември 1944 г. Александър Везенков посочва, за всички спомени „е много характерно“ едно „изтегляне назад във времето“ на събитията¹⁴. На второ място, едва на 20 август 1944 г. ръководството на БРП в страната получава изрични указания от Георги Димитров – задграничния комунистически лидер, намиращ се в съветската столица Москва, „при създаденото положение“ да се стреми „с всички сили“ към създаването на самостоятелно правителство на Отечествения фронт¹⁵.

¹⁰ Архив на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРБНА) – М, ф. 13, оп. 4, а. е. 100, л. 5.

¹¹ ЦДА, спомен 1934Б, л. 14 – 15.

¹² Пак там, спомен 1877Б, л. 1. Публикуван вариант на спомените вж. в Терпешев, Добри. Непосредственото организиране и провеждане на въстанието в София и страната. // Във: В навечерието на шурма..., с. 26 – 55.

¹³ Вж. Илиев, Петър. Армията в подготовката и провеждането на Деветосептемврийското въстание. // В: Девети септември. Спомени. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1957, с. 49 – 50; В леговището на вълците. Спомени. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1968, с. 298–299; В леговището на вълците. Спомени. Второ допълнено и преработено издание. София: Партиздат, 1983, с. 345 – 346; Действие на въоръжените сили през народното въстание на 9 септември 1944 г. // Във: В навечерието на шурма..., с. 85.

¹⁴ Везенков, Александър. 9 септември..., с. 196.

Няколко отлагания

Когато и да започват приготовленията, далеч по-сигурно и по-съществено е, че самата акция се отлага неколkokратно. От твърденията на Димитър Попов и на комунистическия функционер Антон Югов става ясно, че първата набелязана дата е била 29 август 1944 г., но тя не е спазена¹⁶. Защо ударът е бил отложен, не става съвсем ясно от спомените. Може да се предположи, че към този момент няма достатъчно привлечени военни сили на страната на заговора. Косвено признание за това се съдържа в едно писмо, изпратено от Централния комитет (ЦК) на БРП до Георги Димитров именно на 29 август 1944 г. В него се посочва: „Усилваме работата в армията, привличаме кадрови офицери и съюзници в нашите щабове“¹⁷.

Както разказват Димитър Попов (отново) и друг комунистически деец – Благой Иванов, впоследствие е определено ударът да се състои на 2 септември 1944 г. Акцията обаче отново е отложена. И двамата мемоаристи посочват, че причината за това е завръщането на 1-ва пехотна Софийска дивизия от българската югоизточна граница в района на столицата¹⁸. Мотивът изглежда основателен, доколкото в последните дни на август 1944 г. нейните части действително започват да се предислоцират от Югоизточна България в Софийска и Самоковска околия¹⁹.

Все пак е интересно да се спомене, че прибирането на 1-ва пехотна Софийска дивизия в постоянния ѝ гарнизон не е продиктувано от приготовленията по отечественофронтовска линия за овладяването на властта. Напротив, то се дължи на опасенията на регентите на малолетния цар Симеон II (княз Кирил, професор Богдан Филев и генерал-лейтенант Никола Михов) от опит за прогермански преврат в столицата. Още на 23 август 1944 г. те инструктират министъра на войната

¹⁵ Калинова, Евгения. Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война. // В: История на Отечествения фронт/съюз в България. Том I. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2012, с. 36.

¹⁶ ЦДА, спомен 2233Б, л. 36; Югов, Антон. Как се дойде до Девети септември 1944 година. // В: Девети септември..., с. 12; Югов, Антон. Как се зароди и разви партизанското движение и участието му в Деветосептемврийското народно въстание. // Работническо дело, брой 301, 8 септември 1945 г. Интересно е, че в свои автобиографични бележки от началото на 1974 г. Антон Югов вече пропуска този момент. – ЦДА, ф. 317Б, оп. 1, а. е. 2, л. 1 и сл.

¹⁷ Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.). Документи. Том II. София: Главно управление на архивите при Министерския съвет, 2005, документ № 474, с. 1109 – 1110. Вж. допълнително Даскалов, Дончо. Жан съобщава. Задграничното бюро и антифашистката борба в България 1941–1944. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 265.

¹⁸ ЦДА, спомен 2233Б, л. 36; Иванов, Благой. Въстаническата операция през нощта на 9 септември 1944 г. // Работническо дело, брой 301, 8 септември 1945 г.; Иванов, Благой. Въстаническата операция през нощта на Девети септември. // В: Девети септември..., с. 37.

¹⁹ Ташев, Ташо. Още за участието на войскови части..., с. 37 – 38.

генерал-лейтенант Руси Русев „да разпорежи“ 6-ти пехотен Търновски полк от състава на 1-ва пехотна Софийска дивизия „да се прибере от турската граница в околностите на София“: „[...] Да се внимава германците да не направят пакост“²⁰.

В достъпните извори има разминаване коя е била третата и, както се оказва, предпоследна насрочена дата за провеждане на акцията. По всяка вероятност обаче е ставало дума за 7 септември 1944 г. Този факт личи от съобщение, изпратено от ЦК на БРП до Георги Димитров и получено от задграничния комунистически лидер тъкмо на въпросната дата. В документа се посочва, че на 6 септември 1944 г. „военният център на Отечествения фронт“ е водил преговори с действащия министър на войната генерал-майор Иван Маринов за сваляне на правителството на Константин Муравиев. „В случай на неуспех на преговорите“ военният център е трябвало да даде нареждане „за въстание във войската“²¹.

Очевидно замисълът не се състои, а на 7 септември 1944 г. е взето решение ударът да се осъществи на 9 септември 1944 г.²² Както се посочва в информация от ЦК на БРП (к), изпратена до Георги Димитров на 7 септември 1944 г.: „[...] На 8-ми срещу 9-ти – общ щурм за властта. Ще участват и войскове части“²³. По този начин, след няколко отлагания, най-сетне се стига до финалната дата. Колебанията за времето на провеждане на акцията обаче не са единствени. Такива има и за мястото на удара, като именно във връзка с това се поражда въпросът можеше ли революционната промяна на 9 септември 1944 г. да се случи в град Плевен. Каква информация съдържат най-важните извори?

Удар в град Плевен?

Сред най-ранните налични извори, в които се споменава възможността акцията да бъде проведена в град Плевен, е документ под надслов „План за удара на 9. Септемврий 1944 година“. Той се съхранява в най-малко две архивни колекции – на комунистическия деец Крум Кюлявков и на Главния щаб на НОВА²⁴. По всяка вероятност текстът е дело на Петър Илиев и е съставен след 9 септември 1944 г., тъй като в него се описва и провеждането на акцията в столицата София. Информацията относно град Плевен в документа е оскъдна и не предоставя особено място за интерпретации.

²⁰ Михов, Никола. Дневник 19 септември 1943 – 7 септември 1944 г. София: Изток-Запад; Синева, 2004, с. 193.

²¹ Коминтернът и България (март 1919 – септември 1944 г.). Документи. Том II..., документ № 480, с. 1124 – 1125.

²² АКРДОПБГДСРБНА – М, ф. 13, оп. 4, а. е. 100, л. 6; ЦДА, спомен 319Б, л. 3; ф. 77Б, оп. 1, а. е. 32, л. 1.

²³ ЦДА, колекция микрофилми (КМФ) 40, № 937, а. е. 429Б, к. 3.

²⁴ ЦДА, ф. 525К, оп. 1, а. е. 386; ф. 77Б, оп. 1, а. е. 32.

В брой № 305 от 8 септември 1945 г. на вестник „Народна войска“ е публикувана рубрика „Как бе организирано и проведено народното въстание на 9 септември“. Тя съдържа материали от 11 души – Дамян Велчев, Добри Терпешев, Крум Лекарски, Владимир Стойчев, Петър Вранчев, Цола Драгойчева, Тодор Тошев, Петър Илиев, Димитър Ганев, Боян Българанов и Георги Чанков. Едва двама от тях – Добри Терпешев и Петър Вранчев, обаче споменават за „Плевенски вариант“ за удара. Така първият разказва: „[...] Според плана силите трябваше да се съсредоточат в София, Пловдив и Плевен. В течение на работата планът получи известни варианти. Имаше двоумение, или по-точно, проект: центърът на тежестта да падне върху Пловдив, а София и Плевен да останат спомагателни. Последва решението Плевен да бъде център, като двете останали точки и обекти да останат второстепенни, докато най-подир се дойде до последното и изпълнено решение: София да бъде центърът на удара на нашето въстание, а другите два град второстепенни“²⁵. От своя страна Петър Вранчев споделя: „[...] На 4 септември се връщаме с генерал Илиев от Плевен. Върнахме се с частични резултати. Не успяхме да убедим и ангажираме ръководни лица от тамошния гарнизон за немедлено въстание в тази област. Докладвахме на генерал Терпешев с боязън. Той е недоволен. Не иска да чуе обясненията ни“. Нататък авторът допълва: „[...] След навлизането на Червената армия в България на 6 септ., ние втори път отиваме в Плевен, вече при съвършено нова обстановка. Пак поради редица обективни обстоятелства, ние се връщаме от там, без да сме успели в мисията си. Генерал Терпешев разбира това по изражението ни и не иска да чуе никакви съобщения“²⁶. Статията на Петър Вранчев заслужава специално внимание, понеже тя е най-ранният извор, даващ повече детайли относно „Плевенския вариант“. На този фон не може да не направи впечатление, че в материала на Петър Илиев, обнародван във вестник „Народна войска“, липсва и дума, кореспондираща с Вранчевия разказ²⁷.

В споменатата по-рано „Кратка история на Военния съюз“ от Крум Лекарски също се открива информация за „Плевенския вариант“. Авторът пише: „[...] Междувременно под впечатлението на бързо развиващите се събития, за да не се закъснее, към началото на м. септември се замисли и една друга възможност. Да се изостави София, а удара да се произведе в района и околността на гр. Плевен. Този вариант, обаче, скоро биде изоставен“²⁸.

В публикувани през 1957 г. спомени на Петър Вранчев отново се коментира въпросът за град Плевен. Според него на 3 септември 1944

²⁵ Терпешев, Добри. На 8 септември беше рано за нас, а на 10 – късно. // Народна войска, брой 305, 8 септември 1945 г.

²⁶ Вранчев, Петър. Завземането на Военното министерство. // Народна войска, брой 305, 8 септември 1945 г.

²⁷ Илиев, Петър. Цялото въстание беше редица трескави моменти. // Народна войска, брой 305, 8 септември 1945 г.

²⁸ АКРДОПБГДСРСБНА – М, ф. 13, оп. 4, а. е. 100, л. 5.

г. там отиват „[...] капитаните Петър Илиев, Димитър Томов и аз със задачата да осигурим чрез свързаните с Главния щаб на Въстаническата партизанска армия офицери участието на гарнизона във въстание и за установяване в град и областта власт на Отечествения фронт. Офицерите, с които се срещнахме, се съобразяваха с това, че съветските войски са вече на нашата граница и декларираха, че не ще пречат на установяването на народната власт в областта, но не могат активно да ни съдействуват“. Ново ходене има на 5 септември 1944 г. В него са замесени самият Вранчев и Райна Георгиева (член на ЦК на Работническия младежки съюз (РМС), „чрез която трябваше да осигурим връзка с партийния окръжен секретар, да проведем нова среща с офицерите в Плевен, за да уточним и проведем плана за въоръжено въстание в областта“²⁹.

В най-подробната версия на своите мемоари, излязла от печат през 1968 г., Петър Вранчев вече описва само едно посещение в град Плевен – на 4 септември 1944 г. В него участват той, капитаните Петър Илиев и Димитър Томов и Райна Георгиева. Разказът е ключов, тъй като Вранчев за първи път посочва кои офицери от Плевенския гарнизон са били сондирани – полковниците Кирил Киселички и Константин Чешмеджиев³⁰. Името на полковник Кирил Киселички се среща и в редица други извори.

Димитър Попов посочва, че в началото на септември 1944 г. капитан Петър Илиев „предложи центърът на въстанието да се пренесе в Плевен“, като е изтъкнал, че се е „уговорил със своя вуйчо, полковник Кирил Киселички“. На 4 септември 1944 г. Петър Вранчев, Петър Илиев и Димитър Томов са посетили град Плевен, но са се върнали „с извода, че Киселички крие нечисти и тъмни намерения“. Поради настояванията на Илиев обаче малко по-късно е имало ново ходене до град Плевен, в което са участвали той и Петър Вранчев: „[...] Сега вече мисията им се е провалила напълно“³¹.

Тодор Тошев разказва как „по предложение на капитан Петър Илиев бяха на два пъти изпратени“ в град Плевен Петър Вранчев и капитаните Илиев и Томов „за уговаряне на полковник Киселички“, но „усилията им не се увенчаха с успех“³². Командирът на XI (Плевенска) въстаническа оперативна зона (ВОЗ) Борис Попов посочва, че в град Плевен са отишли Петър Вранчев и Петър Илиев, опитвайки се чрез полковник Кирил Киселички „да убедят генерал Янчев да приобщи силите на дивизията към партизанските отряди за общ удар срещу

²⁹ Вранчев, Петър. Приготовления и действия. // В: Девети септември. Спомени. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1957, с. 44.

³⁰ Вранчев, Петър. Спомени. София: Държавно военно издателство, 1968, с. 612.

³¹ ЦДА, спомен 2233Б, л. 28 – 30.

³² ВИБ на ВА, колекция III, № 535, л. 19.

монархо-фашисткото управление“³³. Тази версия обаче противоречи на твърденията на Петко Кунин от XI ВОЗ, който изтъква, че щабът на зоната е разбрал за мисията след 9 септември 1944 г.³⁴

В двете издания на спомените на Петър Илиев „В леговището на вълците“ също се открива информация за град Плевен. Авторът описва само едно ходене дотам – на 4 септември 1944 г., с участници той, Петър Вранчев, Димитър Томов и Райна Георгиева. Петър Илиев споделя, че „разговорите“ с определени офицери от Плевенския гарнизон, включително неговия вуйчо полковник Киселички, не са дали резултат. Твърде интересна все пак е информацията на Илиев кой е предложил да се проучи възможността за организирането на акцията в град Плевен. В първото издание на мемоарите си от 1968 г. той пише, че предложението е дошло от някои „другари“. Във второто издание на спомените му вече се упоменава конкретно име – Добри Терпешев³⁵.

Самият Добри Терпешев също има какво да „каже“ по темата за „Плевенския вариант“. Съгласно неговата версия поради съотношението на силите „[...] решихме да опитаме да създадем друг център на въстанието. За такъв избрахме Плевен. Там началник на щаба на дивизията беше вуйчо на Петър Илиев. Той бе водил преговори с него да мине на наша страна с дивизията, или изобщо да ни помогне да овладеем властта в Плевен. Сутринта на 7 септември Петър Илиев, Петър Вранчев и Крум Лекарски заминаха да подготвят частите на Плевенски гарнизон заедно с авиацията в Телиш да минат към нас и да завземем Плевен“. Терпешев добавя: „Крум Лекарски имаше връзки с авиацията в Телиш“. Нещо повече, за превозването на Кимон Георгиев, Никола Петков и Добри Терпешев е бил подготвен самолет на летище Божурище. След като полковник Кирил Киселички е отказал да се включи в начинанието, „се върнахме“ към варианта за удар в София³⁶.

Твърденията на Добри Терпешев могат да се свържат със спомените на запасния офицер Георги Дреников. Последният споделя, че в началото на септември 1944 г. му е било възложено от Крум Лекарски „да замине веднага за летище Телиш и да пригответи летателния и техническия персонал за приближаващия се държавен военен преврат“³⁷.

Най-сетне, съществуват данни, че още в края на август 1944 г. в град Плевен идва запасният майор Кирил Станчев със задачата да се свърже със заместник-началника на дивизионната област полковник

³³ Попов, Борис. Въстанието тържествуваше! // В: Победният шурм. София: Партиздат, 1984, с. 441.

³⁴ ДА – Плевен, спомен 702Б, л. 8.

³⁵ Вж. Илиев, Петър. В леговището на вълците. Спомени. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1968, с. 300 – 301; В леговището на вълците. Спомени. Второ допълнено и преработено издание. София: Партиздат, 1983, с. 348 – 349.

³⁶ Терпешев, Добри. Непосредственото организиране и провеждане..., с. 38 – 39.

³⁷ Дреников, Иван. Един достоен български офицер. София: Б. изд., 2015, с. 56.

Георги Шкодрев „за преминаване частите на Плевенския гарнизон на страната на ОФ“. Провежда се среща между двамата, но старшият офицер не дава съгласие да съдейства³⁸.

От съпоставката на различните извори може да се направят няколко заключения. Първо, информацията за проучванията в град Плевен в навечерието на 9 септември 1944 г. се попълва постепенно в мемоарната литература от периода на комунистическото управление в България. На второ място, налице са сериозни разминавания по въпроса колко ходения до град Плевен действително са осъществени, но повечето мемоаристи споменават за две. На трето място, особен интерес предизвикват разказите на Добри Терпешев и Георги Дреников за идеята да се завземе летище Телиш, намиращо се доста близо до град Плевен.

Заключение

Ако се върнем на въпроса можеше ли революционната промяна на 9 септември 1944 г. да се случи в град Плевен, отговорът би бил по-скоро утвърдителен. От обзора на най-важните извори по темата личи, че вариантът завземането на властта в България от Отечественния фронт да започне оттам, е разглеждан доста сериозно в началото на септември 1944 г. Поради това не е случайно, че капитан Петър Илиев откровено споделя, че до 7 септември 1944 г. „не беше установено Плевен или София да се направи център на въстанието“³⁹.

Накрая заслужава да се спомене един запазен в архивите документ, който досега целенасочено не бе коментиран. Става дума за писмо от Добри Терпешев до Антон Югов с дата 31 август 1944 г., в което се съобщава, че именно по това време е решено Петър Вранчев да замине за град Плевен веднага⁴⁰. Това автентично свидетелство идва да покаже, че ориентацията към „Плевенския вариант“ датира от края на август 1944 г., а не от началото на септември 1944 г. По-важното е, че документът показва необходимостта от допълнителни проучвания, които да хвърлят още по-голяма светлина върху подготовката за деветосептемврийската акция през 1944 г.

³⁸ ДА – Плевен, спомен 328Б, л. 6.

³⁹ ЦДА, ф. 77Б, оп. 1, а. е. 32, л. 1.

⁴⁰ Пак там, ф. 1Б, оп. 4, а. е. 328, л. 1 – 5.

COULD THE REVOLUTIONARY CHANGE OF 9 SEPTEMBER 1944 HAVE HAPPENED IN THE CITY OF PLEVEN? AN OVERVIEW OF THE MOST IMPORTANT HISTORICAL SOURCES

Assist. Prof Boyan Zhekov, PhD

Rakovski National Defence College

Abstract: The revolutionary change on 9 September 1944 is without a doubt one of the most important events in the Bulgarian history in the 20th century. Contrary to its great importance, there is very little authentic evidence for it. However, from the review of the most important sources, especially those having memoir character, one can seek an answer to the question of whether the change could have happened in the city of Pleven.

Keywords: revolutionary change, Pleven, review, historical source

Гл. ас. д-р Боян Жеков

Научна секция „Военноисторически изследвания“

Институт „Перспективни изследвания за отбраната“

Военна академия „Георги Стойков Раковски“

E-mail: b.zhekov@rndc.bg